

УДК 343.131.3

О. Г. Дехтяр

ЗАСАДА БЕЗПОСЕРЕДНОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОКАЗАНЬ, РЕЧЕЙ І ДОКУМЕНТІВ ТА СПІВВІДНОШЕННЯ МЕХАНІЗМУ ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЇ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ Й СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ

У п. 6 ч. 1 ст. 7 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) безпосередність дослідження показань, речей, документів визначено в якості загальної засади кримінального провадження. Норми ст. 23 КПК України визначають основні елементи змісту засади безпосередності дослідження показань, речей і документів лише в контексті процесуальної діяльності суду. Водночас відомчі нормативні акти поширюють її дію також на органи досудового розслідування. Так, у п. 1.4 Положення про органи досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ України, затвердженого наказом Міністерства внутрішніх справ України від 09.08.2012 р. № 686 та зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 22.10.2012 р. за № 1769/22081, у якості одного з принципів, відповідно до яких здійснюється діяльність органів досудового розслідування, визначається безпосередність дослідження показань, речей і документів [1].

При цьому необхідно звернути увагу на те, що п. 16 ч. 1 ст. 7 і ст. 23 КПК України визначають досліджувану засаду як безпосередність дослідження показань, речей і документів, проте в нормах ч. ч. 1 і 2 ст. 23 КПК України йдеться про безпосередне дослідження доказів. Частина 2 ст. 84 КПК України до процесуальних джерел доказів, крім показань, речових доказів і документів, відносить також висновки експертів. З огляду на це вони підлягають безпосередньому дослідженню й оцінці слідчим і прокурором, врахуванню під час постановлення процесуальних рішень.

Дослідженню особливостей реалізації засади безпосередності в кримінальному провадженні в юридичній літературі присвячено належну увагу. Зокрема, окреслене коло питань досліджували Ю.П. Аленін, Т.Т. Алієв, О.О. Власов, В.К. Волошина, С.О. Гриненко, Ю.М. Грошевий, Н.О. Громов, А.А. Кайгородов, О.В. Капліна, Л.В. Карабут, Є.Г. Коваленко, О.М. Ларін, В.Я. Лівшиць, В.Т. Малярченко, Д.А. Мезінов, Т.М. Мірошніченко, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, В.Т. Томін, Л.Д. Удалова, Д.В. Філін, В.М. Хотенець, В.П. Шибіко, В.Д. Шундіков та інші. Проте більшість таких праць опубліковано до прийняття нового КПК України. Окрім того, вони містять спірні положення щодо змісту засади безпосередності та меж її реалізації на стадіях досудового розслідування й судового розгляду. Викладене зумовлює необхідність постановки в якості мети статті встановлення співвідношення механізму реалізації засади безпосередності дослідження показань, речей і документів під час досудового розслідування та судового розгляду.

Безпосереднє дослідження показань, речей і документів, яке здійснюється судом, істотно відрізняється від їх дослідження слідчим, прокурором. По-перше, дослідження доказів слідчим, прокурором тісно пов'язується з їх збиранням і процесуальним закріпленням. Визначаючи поняття «дослідження доказів у суді», Н.Ю. Черкасова вказує на принципову відмінність і самостійність двох форм до-

слідження доказів: їх збирання, яке супроводжується перетворенням за формою отримуваних фактичних даних, та їх розгляду, за якого наявні в справі дані зберігають свою первинну форму [2, с. 8]. Таким чином, якщо під час досудового розслідування сторонами кримінального провадження й потерпілим здійснюється збирання доказів (ч. 1 ст. 93 КПК України) та їх процесуальна фіксація, то під час судового розгляду відбувається дослідження доказів, яке являє собою пізнавальну діяльність суду, спрямовану на безпосереднє сприйняття наявних фактичних даних. Таке дослідження включає перевірку доказів, зібраних на стадії досудового розслідування, проте не обмежується нею. Оскільки слідчого, прокурора чинним кримінальним процесуальним законом віднесено до сторони обвинувачення (п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК України), обвинувальний ухил у їх процесуальній діяльності зі збирання доказів є очевидним. Враховуючи обмежений характер діяльності, сторони захисту зі збирання доказів, надання суду повноважень щодо дослідження всіх доказів (як обвинувальних, так і виправдувальних) є цілком виправданим.

У цьому контексті заслуговує на увагу норма ч. 4 ст. 291 КПК України, яка визначає вичерпний перелік процесуальних документів, що додаються до обвинувального акта, та забороняє надання суду інших документів до початку судового розгляду. Вказана норма спрямовується на запобігання формуванню в суду обвинувального ухилу та дозволяє йому самостійно визначити напрями й обсяг їх дослідження з урахуванням думок сторін. Аналізуючи норму ч. 4 ст. 291 КПК України, Л.В. Карабут обґрунтовано вказує, що вона виступає позитивною новелою нового КПК України, яка гарантує реалізацію засади безпосередності дослідження доказів сторін, оскільки за такого підходу до врегулювання цього питання реалізація засади безпосередності дослідження доказів набуває реального змісту [3, с. 274].

По-друге, суд досліджує докази за безпосередньої участі сторін обвинувачення й захисту. Так, ч. 2 ст. 318 КПК України передбачає, що судовий розгляд здійснюється в судовому засіданні з обов'язковою участю сторін кримінального провадження, крім випадків, передбачених КПК України. Водночас ч. 1 ст. 23 КПК України розкриває вказаний елемент змісту засади безпосередності виключно через процесуальну діяльність суду. Необхідно погодитися з позицією А.М. Склізкова, який, аналізуючи норму ч. 1 ст. 240 КПК Російської Федерації, аналогічну за змістом ч. 1 ст. 23 КПК України, вказує, що в ній «допущена неточність: безпосереднє дослідження доказів у судовому засіданні розкривається тільки через дії суду, а це не відповідає змагальній формі процесу та загальноновизнаній міжнародно-правовій нормі про право обвинуваченого допитувати свідків, які дають показання проти нього» [4, с. 10].

У юридичній літературі звертається увага на те, що безпосередня участь сторін у судовому розгляді кримінального провадження дозволяє їм особисто сприйняти докази, на підставі чого сформуванню повне уявлення про обставини конкретного кримінального провадження. Так, Є.Г. Коваленко та В.Т. Маляренко відзначають: «Учасники кримінального провадження мають можливість отримати інформацію про події справи шляхом особистого, безпосереднього сприйняття всіх доказів у судовому засіданні, одержаних із перших джерел» [5, с. 344]. Поділяючи таку позицію, М.С. Строгович розглядає засаду безпосередності в якості гарантії забезпечен-

ня прав сторін у судовому розгляді та вказує, що «їм гарантовано, що жоден доказ, не досліджений судом за участі сторін, не буде покладений судом в основу вироку» [6, с. 158–159].

При цьому вченими вказується на одночасне сприйняття доказів судом і сторонами. Зокрема, автори науково-практичного коментаря до КПК України за редакцією В.Я. Тація, В.П. Пшонки та А.В. Портнова наголошують, що безпосереднє дослідження всіх доказів у судовому засіданні є важливою умовою їх одностайного сприйняття судом та учасниками судового провадження [7, с. 74]. Аналогічну позицію відстоює Т.Б. Чеджемов, на думку якого сутність засади безпосередності полягає в тому, що «між судом і доказами, з однієї сторони, і між судом та особами, які беруть участь у справі, немає посередніх ланок» [8, с. 17]. Таким чином, дія засади безпосередності забезпечує сторонам можливість одночасно із судом особисто сприймати показання, речі та документи під час їх дослідження. З огляду на норми ст. ст. 351–361 КПК України сторони беруть активну участь у дослідженні доказів, а засада змагальності сторін зумовлює зміст і процесуальний характер їх діяльності в судовому розгляді: сторони формують свої правові позиції в конкретному кримінальному провадженні та користуються рівними правами щодо подання суду своїх доказів і доведення перед судом їх переконливості.

По-третє, на стадії судового розгляду безпосередньо під час дослідження доказів перевіряється їх достовірність. Як відзначає І.Л. Петрухін, засада безпосередності полягає в «забезпеченні перевірки точності й повноти сприйняття та запам'ятовування інформації допитуваною особою, справжності й точності відображення події в речових доказах і документах» [9, с. 408]. Норми кримінального процесуального закону закріплюють загальні правила з'ясування достовірності показань, речей і документів. Наприклад, із метою перевірки достовірності документів учасникам кримінального провадження надаються такі права: 1) ставити запитання щодо документів свідкам, експертам, спеціалістам; 2) просити суд виключити документ із числа доказів і вирішувати справу на підставі інших доказів або призначити відповідну експертизу цього документа (ч. ч. 2 і 3 ст. 358 КПК України). У разі виявлення розбіжностей між дослідженим документом та іншими доказами суд із метою з'ясування причин цих розбіжностей має право провести інші процесуальні дії, переважно допит свідків і призначення експертизи. Як правило, за наявності розбіжностей між документом та іншими доказами допиту в якості свідка підлягає особа, яка склала цей документ. Водночас залежно від виду документа допиту можуть підлягати й інші особи. Так, В.Т. Нор вказує, що в якості свідків може бути допитано таких осіб: 1) працівників правоохоронних органів, зокрема міліції, членів громадських формувань з охорони громадського порядку й державного кордону, військовослужбовців, які виконували обов'язки щодо охорони громадського порядку стосовно обставин, спричинених затриманням ними підозрюваного чи припиненням злочину, поведінки обвинуваченого в минулому тощо; 2) працівників органів, що проводять оперативно-розшукову діяльність, які спостерігали за діями підозрюваного чи обвинуваченого; 3) працівників контрольно-ревізійних органів та інспекцій, на підставі матеріалів яких відкрито кримінальне провадження; 4) осіб, присутніх під час проведення слідчих дій на досудовому розслідуванні

справи (понятих, спеціалістів, перекладачів та інших), зокрема з метою усунення розбіжностей в інформації, зафіксованої в протоколі слідчої дії та отриманої під час судового слідства [10]. Також з огляду на норми ч. ч. 2 і 3 ст. 256 КПК України в якості свідків може бути допитано осіб, які проводили негласні слідчі (розшукові) дії; осіб, яких було залучено до їх проведення; осіб, щодо дій або контактів яких проводилися негласні слідчі (розшукові) дії.

Крім того, з'ясовуючи достовірність документів, залежно від їх виду, суд має право призначити почеркознавчу, авторознавчу, фототехнічну експертизу, технічну експертизу документів, експертизу відеозвукозапису тощо. Учасники кримінального провадження користуються правом поставити експерту питання, що підлягають включенню до ухвали суду про призначення експертизи, за винятком випадків, коли відповіді на них не стосуються кримінального провадження або не мають значення для судового розгляду (ч. 3 ст. 332 КПК України).

По-четверте, щодо реалізації засади безпосередності на стадії судового розгляду, порівняно зі стадією досудового розслідування, кримінальний процесуальний закон встановлює значно меншу кількість обмежень в особистому сприйнятті доказів. Виходячи з істотного значення, яке засада безпосередності має для постановлення законного й обґрунтованого рішення, вченими звертається увага на винятковий характер таких обмежень. Зокрема, Д.А. Мезінов відзначає: «Її обмеження необхідно допускати лише у виняткових випадках, закріплених у законі й обґрунтованих, як правило, неможливістю реалізації цієї засади в певних ситуаціях» [11, с. 178]. Обмеження в особистому сприйнятті судом доказів передбачаються нормами кримінального процесуального закону, які закріплюють повноваження суду щодо таких дій: 1) використання під час судового розгляду показань свідка, потерпілого, які були дані ними слідчому судді під час досудового розслідування в судовому засіданні (ч. 5 ст. 225 КПК України); 2) об'єднання та виділення матеріалів кримінального провадження (ст. 334 КПК України); 3) доручення судом за клопотанням сторони кримінального провадження органу досудового розслідування провести певні слідчі (розшукові) дії під час судового провадження (ч. ч. 3–6 ст. 333 КПК України); 4) визнання недоцільним дослідження доказів щодо тих обставин, які ніким не оспорується (ч. ч. 3 і 4 ст. 349 КПК України). Наведене коло винятків із засади безпосередності дослідження доказів дозволяє погодитися з думкою Ю.В. Кореневського, який відзначає: «Суд володіє більшими порівняно зі слідчим можливостями для всебічного дослідження зібраних доказів, для їх зіставлення, критичного осмислювання та оцінки» [12, с. 5].

По-п'яте, якщо призначення в конкретному кримінальному провадженні іншого слідчого, прокурора з підстав, визначених п. 2 ч. 2 ст. 39, п. 8 ч. 2 ст. 40, ст. ст. 77, 80 і 81 КПК України, не призводить до проведення досудового розслідування спочатку, то після заміни судді або складу суду з підстав, передбачених ст. ст. 75, 80, 81 і ч. ч. 2–5 ст. 83 КПК України, за загальним правилом, закріпленим ч. 1 ст. 319 КПК України, судовий розгляд починається спочатку. Більш чітко нормами кримінального процесуального закону врегульовується початок судового розгляду у випадках направлення кримінального провадження з одного суду до іншого. Так, ч. 6 ст. 34 КПК України передбачає, що суд, якому направлено кримінальне

провадження з іншого суду, розпочинає судове провадження зі стадії підготовчого судового засідання, незалежно від стадії, на якій в іншому суді виникли обставини, які передбачаються ч. 1 ст. 34 КПК України та виступають підставами передачі кримінального провадження на розгляд іншого суду. Норми кримінального процесуального закону про незмінність складу суду, як вказують Ю.М. Грошевий і В.М. Хотенець, забезпечують безпосереднє сприйняття й оцінку доказів всіма суддями від початку й до кінця судового розгляду, гарантують всебічність, повноту та об'єктивність дослідження всіх обставин кримінальної справи, без яких не можливе становлення законного, обґрунтованого й справедливого вироку [13, с. 336].

Із загального правила про те, що після заміни судді судовий розгляд розпочинається спочатку, норми ч. 2 ст. 319 та ст. 320 КПК України закріплюють два винятки:

1. Суд вмотивованою ухвалою може прийняти рішення про відсутність необхідності розпочинати судовий розгляд із початку та здійснювати повторно всі або частину процесуальних дій, які вже здійснювалися під час судового розгляду до заміни судді, якщо таке рішення не може негативно вплинути на судовий розгляд та за умови дотримання таких вимог: а) сторони кримінального провадження, потерпілий не наполягають на новому проведенні процесуальних дій, які вже було здійснено судом до заміни судді; б) суддя, який замінив суддю, що вибув, ознайомився з ходом судового провадження й матеріалами кримінального провадження, наявними в розпорядженні суду, погоджується з прийнятими судом процесуальними рішеннями та вважає недоцільним нове проведення процесуальних дій, які вже було проведено до заміни судді.

2. Якщо під час судового засідання суддю замінює запасний суддя, судовий розгляд продовжується, і в такому разі його закінчує суд у новому складі.

Таким чином, в обох наведених випадках сторони кримінального провадження, потерпілий, беручи участь у судовому розгляді, особисто сприймають докази в процесі їх дослідження. Що стосується суду, то у випадку заміни судді, який передбачений ч. 2 ст. 319 КПК України, суддя, який вступає в справу, повинен особисто сприйняти докази, що досліджувалися попереднім суддею чи складом суду. Таке сприйняття здійснюється шляхом ознайомлення з ходом судового провадження й матеріалами кримінального провадження, наявними в розпорядженні суду. У цьому разі докази, які було досліджено під час судового розгляду до заміни судді, зберігають доказове значення та можуть використовуватися для обґрунтування судових рішень (ч. 2 ст. 319 КПК України).

Аналізуючи норми ч. 2 ст. 319 КПК України, окремі вчені звертають увагу на доцільність більш істотного обмеження дії засади безпосередності, спрямованого на забезпечення права особи на справедливий судовий розгляд упродовж розумного строку. Так, Л.В. Карабут відзначає: «Оскільки судовий розгляд в обов'язковому порядку фіксується за допомогою технічних засобів, то суддя, який вступає в справу замість того, що вибув, міг би без будь-яких умов (згоден чи не згоден, вважає за доцільне повторно досліджувати докази чи не бажає) ознайомлюватися із записом засідання та продовжувати судовий розгляд» [3, с. 275]. Водночас така позиція є неприйнятною, оскільки розсуд судді, який вступає в справу, обмежується

іншими визначеними кримінальним процесуальним законом умовами, які повинні враховуватися під час прийняття рішення про відсутність необхідності розпочинати судовий розгляд із початку. До таких умов належать можливість негативного впливу такого рішення на судовий розгляд та наполягання сторін кримінального провадження, потерпілого на новому проведенні процесуальних дій, які вже було здійснено судом до заміни судді. У таких випадках суддя, який замінив суддю, що вибув, зобов'язаний прийняти рішення про необхідність розпочинати судовий розгляд із початку та здійснювати повторно всі або частину процесуальних дій, які вже здійснювалися під час судового розгляду до заміни судді.

У випадку заміни судді, який визначається ст. 320 КПК України, запасний суддя, з огляду на норму ч. 1 ст. 320 КПК України, зобов'язаний перебувати в залі судового засідання протягом судового розгляду, внаслідок чого він особисто сприймає показання, речі та документи, які досліджуються судом. Безпосередня участь запасного судді в дослідженні доказів дозволяє стверджувати, що в разі заміни ним судді та продовження судового розгляду судові рішення, які приймаються цим суддею, ґрунтуватимуться на основі особистого сприйняття ним показань, речей і документів.

Підсумовуючи викладене, потрібно відзначити, що дія засади безпосередності дослідження показань, речей і документів поширюється на стадію досудового розслідування. Водночас їй притаманна істотна специфіка, що зумовлюється наявністю істотних обмежень в особистому сприйнятті слідчим, прокурором показань, речей і документів, зумовлених як обставинами кримінального провадження й місцем вчинення кримінального правопорушення, так і повноваженнями прокурора й керівника органу досудового розслідування. У зв'язку з наявністю цих обмежень слідчий, прокурор повинні перевірити докази, отримані іншими уповноваженими особами, оцінити їх на загальних підставах, а за необхідності – повторно провести слідчі (розшукові) дії. На відміну від досудового розслідування, під час судового розгляду такі обмеження носять винятковий характер і зумовлюються виключно обставинами конкретного кримінального провадження.

Література

1. Положення про органи досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ України : затверджене наказом Міністерства внутрішніх справ України від 09.08.2012 р. № 686 і зареєстроване в Міністерстві юстиції України 22.10.2012 р. за № 1769/22081 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://document.ua/pro-organizaciyu-dijalnosti-organiv-dosudovogo-rozsliduvannj-doc119681.html>.
2. Черкасова Н.Ю. Исследование доказательств в суде первой инстанции : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / Н.Ю. Черкасова ; Самарский гос. ун-т. – Самара, 1993. – 251 с.
3. Карабут Л.В. Кримінальна процесуальна діяльність із безпосереднього дослідження в суді першої інстанції показань, речей і документів за новим КПК / Л.В. Карабут // Вісник Запорізького національного університету. – 2012. – № 3. – С. 273–276.
4. Склизов А.Н. Принцип непосредственности уголовного судопроизводства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / А.Н. Склизов ; Дальневосточный гос. ун-т. – Владивосток, 2007. – 22 с.
5. Коваленко С.Г. Кримінальний процес України : [підручник] / С.Г. Коваленко, В.Т. Маляренко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 712 с.

6. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса : в 2 т. / М.С. Строгович. – М. : Наука, 1968. – Т. 1. – 1968. – 470 с.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України : [наук.-практ. коментар] : у 2 т. / [О.М. Бандурка, Є.М. Блажівський, Є.П. Бурдоль та ін.] ; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. – Х. : Право, 2012. – Т. 1. – 2012. – 768 с.
8. Чеджемов Т.Б. Судебное следствие / Т.Б. Чеджемов ; отв. ред. В.В. Шубин. – М. : Юридическая литература, 1979. – 96 с.
9. Теория доказательств в советском уголовном процессе (Часть общая) / под ред. Н.В. Жогина. – М. : Юридическая литература, 1966. – 584 с.
10. Нор В.Т. Свідок у кримінальному процесі України: коло осіб, предмет показань та свідоцький імунітет / В.Т. Нор [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lawyer.org.ua/?w=p&i=13&d=329>.
11. Мезинов Д.А. О проблемах реализации начала непосредственности судебного разбирательства в уголовном судопроизводстве / Д.А. Мезинов // Вестник Омского университета. Серия «Право». – 2008. – № 4(17). – С. 178–182.
12. Корневский Ю.В. Судебная практика и совершенствование предварительного расследования / Ю.В. Корневский. – М. : Юридическая литература, 1974. – 112 с.
13. Кримінальний процес України : [підручник для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти] / [Ю.М. Грошевий, Т.М. Мірошниченко, Ю.В. Хоматов та ін.] ; за ред. Ю.М. Грошевого та В.М. Хотенця. – Х. : Право, 2000. – 496 с.

Анотація

Дехтяр О. Г. Засада безпосередності дослідження показань, речей і документів та співвідношення механізму його реалізації під час досудового розслідування й судового розгляду. – Стаття.

У статті досліджено особливості реалізації засади безпосередності дослідження показань, речей, документів під час досудового розслідування та судового розгляду, на підставі чого визначено співвідношення механізму його реалізації у вказаних стадіях кримінального провадження.

Ключові слова: засада безпосередності, показання, речові докази, документи, досудове розслідування, судовий розгляд.

Аннотация

Дехтяр О. Г. Начало непосредственности исследования показаний, вещей и документов и соотношение механизма его реализации в ходе досудебного расследования и судебного рассмотрения. – Статья.

В статье исследованы особенности реализации начала непосредственности исследования показаний, вещей, документов в ходе досудебного расследования и судебного разбирательства, на основании чего определено соотношение механизма его реализации в указанных стадиях уголовного производства.

Ключевые слова: начало непосредственности, показания, вещественные доказательства, документы, досудебное расследование, судебное разбирательство.

Summary

Dekhtyar O. H. The principle of immediacy research of evidence, objects and documents and the correlation of mechanism of its implementation during pre-trial investigation and trial. – Article.

Features of principle of immediacy research of evidence, objects and documents during the pre-trial investigation and trial investigated, on the basis of which the correlation of the mechanism of its realization in this stages of criminal proceeding determined.

Key words: principle of immediacy, evidence, objects, documents, pre-trial investigation, trial.